

Фольклорно-міфологічний образ чорта в художній площині творів Олекси Стороженка

Тетяна ДАНИЛЮК-ТЕРЕЩУК

Завідувач Музею Лесі Українки
Волинського національного університету імені Лесі Українки
e-mail: artyschuk@ukr.net

У статті проаналізовано свосерідність інтерпретації фольклорно-міфологічного образу чорта в прозі О. Стороженка. З'ясовано генезу, функції, семантику персонажа в усній традиції й авторському сприйнятті. На думку автора, О. Стороженко продемонстрував цікавий та оригінальний підхід до використання народної міфології, хоча і не був новатором самої тенденції. На основі фольклорних мотивів у художній площині він сформував літературний образ нечистого. Це не класичний диявол, символ темного і страшного, а злодійкуватий і смішний біс, що з'являється на землі вночі або напередодні рокових свят. До олітературнення теми митець підійшов творчо, синтезуючи матеріал у дусі власної естетичної концепції. Тому чорт у Стороженкових оповіданнях здатен страждати і кохати, бути вірним другом. Мовою асоціацій і міфологічних контамінацій письменник промовляє про вічні категорії людського буття.

Ключові слова: фольклор, народна демонологія, чорт, образ, функції, література, інтерпретація, символ.

Українська міфологія стала вдячним джерелом для літературної творчості О. Стороженка. Поринаючи у стихію народного повір'я, митець прагнув осмислити його образну систему та давню символіку. Очевидно, саме тому письменницька увага акцентована на універсальних персонажах народної демонології, до таких належить і чорт, що виступає символом темного і страшного, уособленням порушень життєвої гармонії та людських вад. Проте аналіз творчого доробку О. Стороженка засвідчує певні відступи від традиційного потрактування цього демонологічного образу. Залучивши зафіксований у ХІХ ст. фактичний матеріал і сучасні записи народної демонології, спробуємо з'ясувати, наскільки автор вловив і виразив у своїх творах дух міфологічного сприйняття й народної естетики в зображенні нечистого.

Думки дослідників щодо генези образу чорта різні: одні стверджують, що він має давню дохристиянську основу, інші схиляються до висновків про його конфесійне походження. Так, М. Костомаров зауважував, що в українському фольклорі збережені такі образи чортів, які є «не духом злоби, а фантастичними тваринами, чудернацькими та жахливими, схожими певними рисами на людину»¹. В. Гнатюк наголошував, що «під впливом християнства затиралися поволі різниці між чортом, домовиком, водяником, болотяником, пасічником, скарбником і т. д.; усе те була «нечиста сила» і як така зводилася під один знаменник чорта»². Приблизно

¹ Костомаров Н. Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1877. – С. 119.

² Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 385.

такої ж думки дотримувався І. Нечуй-Левицький, вказуючи на те, що образ цей «щось середнє між русалками, полісунами і домовиками»³. Ф. Вовк відзначив, що український чорт, як і його західноєвропейські відповідники, – недавнього походження, і «уявлення про нього тісно зв'язані з біблійськими та середньовічними розуміннями»⁴. До висновку про пізню появу образу чорта в чарівній казці приходить і В. Пропп. Дослідник припускає, що поява цього персонажа зумовлена «подальшою деформацією сучасних казкарю релігійних вірувань»⁵.

На особливе місце образу в системі міфологічних вірувань вказували і сучасні дослідники. Е. Померанцева зауважила його пізнє походження та зв'язок із біблійними мотивами. На думку дослідниці, тут відчутні запозичення візантійських і західноєвропейських мотивів⁶. В. Давидюк, досліджуючи систему персонажів української міфологічної легенди, припускає, що існує «два ідейно-тематичні різновиди цього образу. У першому варіанті – це образ чорта, трансформований з язичеських духів, а в другому варіанті – образ біблійного походження»⁷. На тому, що під зовнішнім виглядом чи самою назвою чорта в українському фольклорі приховуються функції зовсім інших, дійсно міфологічних персонажів, наголошує й Л. Виноградова⁸.

У більшості народних демонологічних оповідань чорт постає у вигляді «чорного чоловіка з крючковатим носом, із двома рогами, і з кігтями на руках, ліктях, колінах і ногах»⁹. Проте такий зовнішній вигляд міфологічного персонажа далеко не завжди є визначальним, оскільки, згідно з традицією, нечистий здатний перетворюватися як у зооморфних (вівця, баран, козеня, кінь, свиня, кіт, пес, миша, заєць, жаба, півень, ворон), так і в антропоморфних істот із зовнішніми тілесними аномаліями (чоловік, сусід, знайомий, родич, пан, священник), або ж поставати у невизначеній формі («щось велике», «отаке велике чорне»). Улюбленим часом появи нечистого є нічна пора чи так звані «нечисті» часові проміжки (переддень Великодня, Купала, Різдва); улюбленим місцем появи є вода (болото, вир, гребля), чагарники, дерева (бузина, осика), перехрестя, покинуті будівлі, млин, гуральня, печера. На його потойбічну природу вказують здатність знати про все на світі, швидкість переміщення, гучний голос та сміх. Чорти ведуть і свій «спосіб життя» – бенкетують, грають у карти, влаштовують весілля, залицяються до дівчат і молодих. Головна ж їх функція – шкодити людині. Вони пропонують багатство в обмін на найдорожче (у різних локальних варіантах це душа або дитина). Проте розумові здібності чорта сумнівні. Зазвичай його перемагає чоловік, коваль, мірошник, запорожець, солдат і навіть жінка. Таку традицію зображення «нечистої сили» дослідники пов'язують із народною сміховою культурою, «гумористичною жилкою українського народу»¹⁰. Разом із тим, фольклорні мотиви про чортів зазнали найбільшого табування. Для номінації цього демонологічного персонажа в усній традиції використовують назви, які виконують функцію власне табу: се, таке, воно, вони, він, той, нечистяк, клятий, рогатий, хвостатий, злий, смуток,

³ Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Обереги, 1992. – С. 55.

⁴ Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – С. 182.

⁵ Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Изд. гос. ордена Ленина у-та, 1946. – С. 199.

⁶ Померанцева Э. Мифологические персонажи в русском фольклоре. – Москва: Наука, 1975. – С. 148.

⁷ Давидюк В. Трансформація міфологічних образів в українських легендах // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 5. – С. 47.

⁸ Виноградова Л. Региональные особенности полесских поверий о домовом // Славянский и балканский фольклор. – Москва: Наука, 1995. – С. 146.

⁹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. – СПб., 1872. – Т. 1. – С. 185.

¹⁰ Возняк М. Історія української літератури. У 2-х кн. – Львів: Світ, 1994. – Кн. 2. – С. 253.

лихе, рябий, чорний, злий¹¹. Ці «непрямі» означення дозволяють уникнути вимовлення справжньої назви демона та служать своєрідними словесними оберегами від нього. На думку сучасних фольклористів, подібні табу з'явилися під впливом конфесійної асиміляції¹². Адже персонажі народної демонології почали співвідноситись із «нечистою силою» і, врешті, уподібнилися до чорта. Зрозуміло, що такі християнські уявлення є невід'ємними складовими народного світогляду.

Спробуємо простежити, які ж саме фольклорні мотиви про «нечисту силу» стали першоосновою літературного образу чорта в оповіданнях О. Стороженка. Дослідники неодноразово зауважували, що фабула оповідання «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав», вибудована на основі народної приказки «Де чорт не справиться – туди бабу пішле», яку автор майстерно вмонтує у текст твору¹³. Такий висновок незаперечний. Проте невід'ємним чинником художнього сюжету про злосливу бабу і чорта-невдачу є й інші паремії, такі як: «В старій єхидній баби десять чортів сидить, та ще й на двадцять сідала гуляють», «Се, мовляв, така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддав»¹⁴.

Прикметно, що не лише приказки склали основу згаданого твору. Очевидні тут ремінісценції популярного східнослов'янського казкового мотиву про хитру бабу та дурного чорта¹⁵. Так, І. Денисюк віднаходить паралель до Стороженкового оповідання у збірнику «Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.» Б. Грінченка. Разом із тим вчений зауважує, що в «українському варіанті цього мандрівного мотиву немає злої жінки. Можливо, Стороженко характер їй взяв з інших фольклорних матеріалів. Зрештою, ліплення характерів – це хист Стороженка»¹⁶.

Що ж до опозиційних відношень чорта та жінки, то вони відображені у багатьох фольклорних сюжетах. Народна сміхова культура акцентує не стільки на лукавстві міфологічного персонажа, скільки демонструє поведінкові особливості жінки (баби, молодиці). У світоглядній системі відбувається своєрідна контамінація двох світів: чорт вписується у людський світ, а його аналогією стає баба. Вона ж за підступністю своїх учинків перевершує й чорта. Таким чином, міфологічний персонаж поступається жінці своєю негативною енергією. Відтак грізний демон стає об'єктом сміху, а оцінка його здібностей лаконічна: «Дурний, хоч і чорт!»¹⁷. Гумористичні ноти у зображенні нечистого письменник поглиблює за допомогою не менш відомого фольклорного мотиву про те, що зовнішність чорта «змінюється залежно від обставин, бажань і необхідності»¹⁸. В оповіданні біс «перекинувся горобцем, та з радощів аж підскакує, та хвостиком вертить»¹⁹. Очевидно, таке перетворення (чорт → горобець) є нічим іншим, як мистецькою реалізацією згаданого

¹¹ Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 415.

¹² Давидюк В. Українська міфологічна легенда. – Львів: Світ, 1992. – С. 135.

¹³ Шамрай А. О. Стороженко: Критико-біографічний нарис // Стороженко О. Вибрані твори / Ред. і вступ. ст. А. Шамрая. – К., 1927. – С. 25.

¹⁴ Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 148.

¹⁵ Сумцов Н. Повесть о том, как черт рассорил супругов (Литературная родня рассказа А. Стороженка «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав») // Юбилейный сборник в честь В. Миллера. – Москва, 1900. – С. 122.

¹⁶ Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – Львів: Академічний Експрес, 1999. – С. 52.

¹⁷ Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання / Упоряд., передм. та приміт. П. Хропка. – К.: Дніпро, 1989. – С. 21.

¹⁸ Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии... – С. 417.

¹⁹ Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання / Упоряд., передм. та прим. П. Хропка. – К.: Дніпро, 1989. – С. 21.

фольклорного мотиву про перетворення. Хоча, з іншого боку, можемо припустити, що це авторська ремінісценція відомого християнського мотиву про те, що «горобці вийшли із чортів; вони кричали «жив, жив», коли мучили Христа»²⁰. Отож за кожною, здавалося б, неістотною деталлю – вияв світобачення митця.

Ідеально вписується у фольклорну систему така деталь Стороженкового оповідання: «Чорт ускочив у хату, зараз собі і кубелечко звив у пічурці»²¹. Важко точно вказати джерело її походження. Що це: інтуїція чи інтерпретація? Можемо лише зауважити, що, за давніми міфологічними уявленнями українців, піч – улюблене місцезнаходження хатнього дідька або домовика. У системі народних вірувань його функції полягали не лише в охороні домашнього вогнища, а й у стеженні за дотриманням норм і правил поведінки членів родини. За порушення будь-якого з них дідько-домовик мав покарати винуватців. Із прийняттям християнства первісна семантика таких уявлень нівелювалася, а персонажі народної міфології потрапили до числа так званої «нечистої сили». Відтак хатній охоронець перетворився у чорта. Характерно, що у Стороженковій версії чорт з'являється у хаті після того, як Катерина та Яків втратили взаємодовіру. Отже, аналіз оповідання «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав» засвідчує, що предметом образотворення нечистого служать такі фольклорні мотиви:

1. Розумові здібності чорта сумнівні.
2. Чорт залежно від обставин може перекидатись у різні предмети та істоти.
3. Чорт (дідько) живе у печі.
4. Жінка хитріша від чорта.

Галерею комічних героїв Стороженкових творів поповнює лукавий із оповідання «Жонатий чорт». Майстерно використана письменником паремія («Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця»²²), служить основою фабули: «Оженився чорт та й добув собі таку жінку, що і місяця з нею не прожив, ухопив шилом патоки та й дав од неї драла не оглядаючись»²³. Примітно, що персонаж народної міфології, введений у систему художніх образів твору, став важливим елементом авторської оцінки людських учинків. Чорт втікає від сварливої молодиці, яка і «між людьми не сидить мовчки, а цокотить, кого попало і коренить, і ганить, а часом і москаля підвезе, та ще й очей у рябка не позича – жива на небо лізе»²⁴. Від такої ж особи втікає інший герой оповідання – чоловік. Та якщо перший і «пекла відцуравсь, бо добре зна, що жінка і там його знайде», то другий згоден і до «чорта з рогами», аби далі від жінки. Така поетика комічного переконує, що О. Стороженко глибоко проник у природу українського гумору. Сміхова традиція в оповіданні має органічну змістову мотивацію. Вона дозволяє авторові поєднати реальне та фантастичне: незвичайне зображується як реальне. За спостереженнями В. Проппа, подібна манера розповіді про неймовірне притаманна народним казкам, в яких те, «чого не було і ніколи не могло бути, розповідається, однак, так, таким стилем, із такими інтонаціями, з такою мімікою і жестикуляцією, нібито все, про що йде мова, незважаючи на свою незвичайність, відбувалося в дійсності, хоча ні оповідач, ні слухач казці не вірять. Цією невідповідністю визначається гумор казки»²⁵.

Вдаючись до художніх засобів фольклору, О. Стороженко вибудовує власний сюжет. Його розгортання – мистецька інтерпретація популярного в усній традиції багатьох народів мотиву про осоромленого чорта. З одного боку, письменник

²⁰ Чубинський П. Мудрість віків: У 2-х кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – С. 65.

²¹ Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання... – С. 22.

²² Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру... – С. 35.

²³ Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання... – С. 48.

²⁴ Там само. – С. 48.

²⁵ Пропп В. Фольклор и действительность. Избранные статьи. – Москва: Главная ред. вост. лит., 1976. – С. 88.

створює комічну ситуацію. Чорт і чоловік укладають дружню угоду: «Чорт ускочить в утробу якій-небудь бідолашній і зачне мордувати, а чоловік прийде, поворожить, пошахрує та вижене чорта»²⁶. Іншого звучання набирає цей мотив у сцені чортової помсти. Нечистий забрався в утробу князівні та став її мучити. Батько-князь просить чоловіка, аби той врятував його доньку. Сатиричного відтінку надають цій сцені авторські зауваги: «А звісно, як ті магнати чого просять, то хоч він і кланяється, а за шабельку береться: коли не зробиш, чого бажа, то й голову одчеше; як кажуть: і гроші дає, і шкуру дере»²⁷. Очевидно, що така розповідна манера дозволяє митцеві сказати про важливі речі засобами сатири та міфології, наповнити оповідання соціальним підтекстом.

Народні вірування, казки та легендарні образи відіграли помітну роль в оповіданнях О. Стороженка на історичну тематику. Аналізуючи мистецький доробок письменника, І. Стешенко писав, що «зміст його творів зачерпнено з коштовного джерела історично-побутового та духовного життя народу, і, в додаток, мистецьки сполучені – форма і зміст згаданої творчості глибоко перейняті щирими почуттями то журби, то радости, то захвату»²⁸. Зразком творчого опрацювання фольклорних мотивів є оповідання «Закоханий чорт», вибудоване на повір'ях про нечисту силу та переказах про відважних запорожців.

У згаданому оповіданні не варто шукати історичної правди, основна увага митця зосереджена на фольклорі як явищі, що зберігає народний світогляд. Тому цілком слушною є думка А. Шамрая про те, що для О. Стороженка «історія, легенда – це тільки матеріал, що дає можливість письменникові відтворити прекрасний світ героїв, чарівне і фантастичне минуле, де дійсність легко переходила і помішувалась з фантастикою»²⁹.

Очевидно, така форма оповіді – це пошук універсальних моральних категорій та загальнолюдських цінностей (дружби, вірності, відданості, сміливості). У фольклорі ці риси акумулює у собі образ воїна-характерника. Народна традиція називає їх ще химородниками, голдовниками, знахарями, яких ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні стріла, ні звичайна куля (а лише срібна) не брали. Вони зупиняли ядра та кулі руками або ж полами своїх жупанів, були надзвичайно сильними та довго жили, вміли на людей сон та ману насилати, переверталися на вовків та інших тварин, по воді ходили, як по землі, могли жити під водою та сухими із неї виходити, не раз вступали у суперечку з самим чортом і перемагали, говорили різними мовами³⁰.

У «Закоханому чортові» такими рисами наділений запорожець Кирило Келеп. Він не лише допомагає природженій відьмі Одарці, а й приятелює з чортом Трутиком. Навіть із побіжного аналізу оповідання видно, як оригінально підходить письменник до давніх уявлень народу. На особливу увагу заслуговує мистецька інтерпретація міфологічного образу чорта. Цей витвір архаїчної свідомості, символ темного і страшного перетворюється в О. Стороженка на вірного товариша і помічника запорожця, страждає від нерозділеного кохання до відьми і, зрештою, гине. Аби з'ясувати характер такого художнього переосмислення, визначимо фольклорні складові образу чорта в цьому оповіданні.

За народними віруваннями, демони здатні приймати антропоморфний вигляд: «чорти перекидаються в парубків і залищаються до дівчат»³¹. Орієнтуючись на

²⁶ Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання... – С. 49.

²⁷ Там само. – С. 50.

²⁸ Стешенко І. Ол. П. Стороженко. Причинки до характеристики його творчості // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Кн. 5. – С. 19.

²⁹ Шамрай А. О. Стороженко: Критико-біографічний нарис... – С. 44.

³⁰ Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К.: Дніпро, 1990. – С. 24–25, 60–66.

³¹ Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – С. 96.

³² Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання... – С. 73.

подібні міфологічні уявлення, письменник зображує нечистого у вигляді красеня-козака «у кармазиновім жупані, в чорних оксамитових штанях і жовтих чоботях... такий з нього чуприндир, що кращого не знайти і у коші!»³². На демонічну природу вказують особливості поведінки та специфічні зовнішні ознаки чорта-парубка. Він має хвоста, знає про все на світі, живе у пеклі, боїться хреста, залищається до відьми.

У слов'янській демонології однією з найбільш стійких характеристик чорта є його здатність перевтілюватись у зооморфних істот. Серед них улюблена іпостась нечистого – кінь. У П. Чубинського зустрічаємо народне повір'я, за яким «кінь – це перетворений диявол. Так як диявол може перетворюватись у всяку тварину, то і перетворився колись у коня, але Господь так його благословив, що він вже навіки залишився конем»³³.

Мабуть, фольклорні мотиви такого плану були добре відомі авторovi «Закоханого чорта», бо саме у коня перетворюється чорт Трутик: «А кінь, матері його біс, як намальований: шерсть на ньому блищить, як броня, шия, як у лебедя, із очей іскри сиплються, а із ніздрів полум'я паше»³⁴. Аналоги такого коня зустрічаємо в українських фантастичних казках. Тут він виступає посередником між двома світами, а мандрівка на ньому часто є експлікативним зображенням трансферної переміни світів. Сталою рисою чарівного коня є і його вірність господареві. За спостереженнями М. Грушевського, мотив про коня, що є вірним помічником героя, належить до «найбільш популярних і яскравих мотивів казкових»³⁵. Цю думку поділяють і сучасні фольклористи. В. Давидюк переконаний, що кінь у казках «постає в ролі тотемного помічника (дає чарівний предмет, служить перевізником)»³⁶.

Зауважимо, що народнопоетичний образ коня-помічника присутній у найархаїчніших жанрах фольклору. Ще М. Костомаров помітив його особливу популярність у народних піснях: «Кінь для козака – предмет ніжної участі, добрий господар дбає про нього з батьківською прихильністю. Тому й кінь пам'ятає господаря і рятує його у хвилини небезпеки»³⁷.

Традиційно, кінь, як і зброя, належить до обов'язкових атрибутів козацького життя і закономірно входить до системи образів-етноміфологем («Шабля й люлька – вся родина, сивий коник – то мій брат»). Отож, цілком виправдане в оповіданні й захоплення запорожця конем-чортом. Кирило «гладить його, цмокає і на Одарку не гляне. Сказано, запорозька натура; не даром співають «Проміняв жінку на тютюн та люльку», а де б то не промінять на доброго коня!»³⁸.

Низку фантастичних метаморфоз у Стороженковому оповіданні продовжує мотив перетворення чорта-коня у птаха. Відразу зауважимо, що конкретного фольклорного відповідника такої метаморфози (чорт → кінь → птах) ми не знайшли. Хоча схема багаторазового перевтілення одного і того ж персонажа є типовою для народних казок. Очевидно, її літературну модель маємо у «Закоханому чортові». Спробуємо з'ясувати, які ж традиційні мотиви склали її основу.

По-перше, у фольклорі зустрічаємо свідчення про те, що чорт може набувати вигляду крука, ворона, гайворона³⁹. Саме в останнього й перетворюється чорт-

³³ Чубинський П. Мудрість віків: У 2-х кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – С. 52.

³⁴ Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання... – С. 85.

³⁵ Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 1. – С. 342.

³⁶ Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Вежа, 1997. – С. 106.

³⁷ Костомаров Н. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 142.

³⁸ Стороженко О. Марко Проклятий: Повесть. Оповідання... – С. 85.

³⁹ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – С. 367-368.

кінь у зазначеному творі. У такій же пташиній подобі з'являються чорти, що «наче з цілого світу позлітались», щоб розірвати Трутика на шматки.

У усній традиції своєрідним еквівалентом значеннєвого наповнення зооморфного образу є його зовнішні риси. Найбільш значущою характеристикою гайворона (крука, ворона) є його чорний колір. Як правило, носії таких барв вирізняються своєю особливою хтонічністю. Цей орнітоморфний образ тісно пов'язаний із вішувальницьким даром. Крик пташки має переважно негативне тлумачення. Відтак, на думку М. Костомарова, ворони, кречети і гайворони (граки) належать до образів-символів – провісників смерті⁴⁰.

О. Стороженко у поетичній формі увиразнює всі ці ознаки: «Як же закрюкає гемонське гайвороння та здійметься, наче хмара! – аж сонце закрило! Налетіли на чорта...»⁴¹ Отже, з погляду міфопоетики перетворення чорта-коня у птаха цілком можливе. Проте його смерть навряд чи вписується у фольклорну традицію. Адже тут чорта нищить грім або ж відвар чарівного зілля⁴². Невідповідність між авторським та фольклорним тлумаченням образу можна пояснити творчою інтерпретацією. У фольклорі існує певна ідеальна норма поведінки кожного героя. На думку дослідників, відхилення від неї стає причиною комічних або трагічних ситуацій⁴³. Оскільки чорт Трутик порушує головну свою функцію – шкодити людині – й вірно служить запорожцеві («Прощай, чорте, не поминай лихом; спасиби тобі за вірну службу!»⁴⁴), він приречений на загибель. Такий художній хід, як смерть чорта, виправдовує авторську романтичну історію про доброго чорта та не порушує первісної основи демонологічного персонажа.

Отже, серед основних фольклорних мотивів, що склали характеристику нечистого в оповіданні «Закоханий чорт», можемо виділити такі:

1. Чорт здатний перетворюватись у зооморфних (кінь, ворон) і антропоморфних істот (парубок).
2. Улюбленим часом появи чорта є ніч.
3. Улюбленим місцем появи чорта є вода (болото).
4. Чорт знає про все на світі.
5. Чорт виказує себе гучним голосом.
6. Чорти живуть у пеклі.
7. Чорт залицяється до відьми.
8. Чорт боїться: а) чарівного зілля; б) хреста; в) запорожця.

Простеживши «техніку» метаморфози в оповіданні «Закоханий чорт» О. Стороженка, можемо стверджувати, що під враженням архаїчних уявлень у художньому просторі митця міфологічний образ набуває нового семантико-функціонального змісту.

Прагнення відтворити народну психологію і, зокрема, таку її особливість, як міфологічне світосприйняття, помітне й у невеликому за обсягом творі О. Стороженка «Чортова корчма», побудованому відповідно до етнографічної концепції літератури першої половини XIX ст. Розгортаючи сюжет, автор використовує надзвичайно популярний в усній традиції багатьох європейських народів мотив про сакральність різдвяної ночі. Цей часовий проміжок у календарній обрядовості належить до надзвичайно небезпечних для людини.

Зауважимо, що О. Стороженко не був новатором в опрацюванні подібного матеріалу. Неважко помітити вплив художнього досвіду автора «Вечорів на

⁴⁰ Костомаров Н. Слов'янська міфологія... – С. 101.

⁴¹ Стороженко О. Марко Проклятий: Півість. Оповідання... – С. 88.

⁴² Гнатюк В. Нарис української міфології... – С. 96.

⁴³ Мелетинский Е., Неклюдов С., Новик Е., Сегол Д. Проблемы структурного описания сказки // Ученые записки Тартуского университета. – 1969. – Т. 4. – С. 94.

⁴⁴ Стороженко О. Марко Проклятий: Півість. Оповідання... – С. 88.

хуторі біля Диканьки». Хоча, на нашу думку, така тенденція лише демонструє спільність джерела обраної теми, а ним, безперечно, є народна міфологія. Вона дає О. Стороженку й готові зразки до образу чорта. Літературний персонаж не відрізняється від фольклорного складом основних ознак:

1. Він має кігтики на лапках, шерсть на боках, хвоста і мешкає у пеклі.
2. Здатний до перевтілень.
3. Функція чорта полягає в «іскушенні людей».
4. Улюбленим місцем перебування нечистої сили є одинока корчма.

Як правило, у фольклорі людина перемагає злу силу, а нечистий потрапляє у смішне, жалюгідне становище. Саме у такій ситуації опиняється чорт із Стороженкового оповідання. Спорідненість усіх цих моментів із усною традицією підтверджується відповідними посиланнями на фольклорні джерела.

З огляду на викладене вище, можемо стверджувати, що О. Стороженко показав цікавий і оригінальний підхід до використання народної міфології, хоча і не був новатором самої тенденції. Фактично на основі фольклорних мотивів у художній площині митця формується літературний образ нечистого. Це не класичний диявол, символ темного і страшного, а злодійкуватий і смішний біс, що з'являється на землі вночі або напередодні рокових свят. Він перевтілюється в зооморфних чи антропоморфних істот із зовнішніми аномаліями. Улюбленим місцем появи нечистого є вода, болото, залишений будинок, піч. Він «полює» на людську душу. Чортові розумові здібності сумнівні, його перемагає чоловік, запорожець і навіть жінка. Найбільша небезпека для демона – хрест. Проте не лише сюжетна колоритність та ефектність образу стали для О. Стороженка основним критерієм відбору. До олітературнення теми митець підходить творчо, не обмежується лише одним джерелом, синтезує матеріал у дусі власної естетичної концепції. Тому чорт у Стороженкових оповіданнях здатен страждати і кохати, бути вірним другом. Очевидно, мовою асоціацій і міфологічних сполучень письменник промовляє про вічні категорії людського буття, а тому його творам, за словами І. Степенка, «належить хоч і не широка, але певна будучина. Стороженко, як митець-етнограф, – для всякого культурного Українця мусить бути і буде предметом цілком заслуженої уваги ще довго»⁴⁵.

The Folklore and Mythology Image of the Devil in the Literary Artistic Plane of Oleksa Storozhenko's Works

Tetiana DANYLIUK-TERESHCHUK

The proposed article attempts at comprehending the issue of artistic interpretation of the folklore and mythological image of the devil in Oleksa Storozhenko's prose. Genesis, functions, semantics, of the personage in folklore and in the author's perception have been clarified. In the author's view, O. Storozhenko has displayed an interesting and original approach towards the employment of folk mythology, although the very tendency wasn't his innovation. On the strength of folklore motifs on the literary artistic plane he has formed the literary image of the Unclean. It is not the classical devil, the symbol of the dark and the sinister, but a thief-like and funny demon appearing on the Earth at night or on the eve of fatal holidays. The author takes a creative approach towards the literary elaboration theme by synthesizing the material in the spirit of his own aesthetic concept. Therefore the devil in O. Storozhenko's tales is capable of suffering and loving, being a devoted friend. The author, probably, speaks of eternal categories of man's being by resorting to the language of associations and mythological combinations.

Key words: folklore, folk demonology, devil, image, functions, literature, interpretation, symbol

⁴⁵ Степенко І. Ол. П. Стороженко. Причинки до характеристики його творчості... – С. 46.

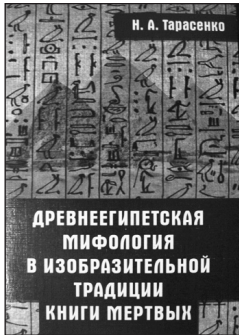
Фольклорно-мифологический образ черта в художественной плоскости произведений Алексея Стороженко

Татьяна ДАНИЛЮК-ТЕРЕЩУК

В статье анализируется своеобразие интерпретации фольклорно-мифологического образа черта в прозе А. Стороженко. Выяснены генезис, функции, семантика персонажа в устной традиции и авторском восприятии. По мнению автора, А.Стороженко продемонстрировал интересный и оригинальный подход к использованию народной мифологии, хотя и не был новатором самой тенденции. На основе фольклорных мотивов в художественной плоскости он сформировал литературный образ нечистого. Это не классический дьявол, символ темного и страшного, а вороватый и смешной бес, который появляется на земле ночью или в канун роковых праздников. К литературной обработке писатель подходит творчески, синтезируя материал в духе собственной эстетической концепции. Поэтому черт в рассказах А. Стороженко способен страдать и любить, быть верным другом. Очевидно, что на языке ассоциаций и мифологических контаминаций писатель говорит о вечных ценностях человеческого бытия.

Ключевые слова: фольклор, народная демонология, черт, образ, функции, литература, интерпретация, символ.

Нові книги

Тарасенко Н. А. Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции «Книги мертвых» (виньетки глав 16, 17 и 42 в Новом царстве – Третьем переходном периоде) / Ин-т востоковедения им. А. Крымского НАН Украины, Киев. славист. ун-т. – К.: Интерпресс ЛТД, Киев. славист. ун-т, 2009. – 336 с.

Монографія присвячена одному із найменш розроблених напрямків сучасної єгиптології – проблемі семантики ілюстрацій у зшитках давньоєгипетського заупокійного збірника «Висловень про вихід в день», більш відомого сьогодні як «Книга мертвих». Ця наукова праця об'єднує у себе три незалежні дослідження різних груп виньеток – це рисунки глав 16-ої та 17-ої (сцена з двома левами), що виражають солярну міфологію і просторово-часові міфологічні уявлення, і 42-ої глави, де розглянуто головні способи візуального обігрування міфологічного контексту і тексту висловлення. Іншими словами, читач знайде у книзі три «самостійні есе», що об'єднані однією загальною темою – проблемою зображення, що несе в собі певне смислове (семіотичне) навантаження «міфологічного тексту», правильне прочитання якого можливе лише при врахуванні інших синхронних «полів» цієї духовної культури.

Народні пісні з голосу Параски Павлюк / Збір. та упоряд. В. Сокол, вступ. слово С. Павлюка; вступ. ст., додатки В. Сокола. – Львів, 2008. – 208 с.

Це одне з небагатьох у сучасній українській фольклористиці зібрання народних пісень у виконанні однієї співачки. До книги увійшли різножанрові твори, які укладені за жанровим принципом: календарно-обрядові та ліро-епічні пісні, балади, родинно-побутова лірика, соціально-побутові та духовні пісні, пісні про національно-визвольні змагання, малі фольклорні жанри. До творів долучено паспортні відомості – хто і коли записав, де опублікована пісня, чи вперше вводиться в науковий обіг. До зразків зазначаються текстові варіанти та їх джерела. Наприкінці книги вміщено словник діалектизмів та алфавітний покажчик назв пісень. До пісень додано ноти, фотоілюстрації. Записи пісень здійснені впродовж майже двадцяти років.